

Η διαχρονικότητα της ποιοτικής απόδοσης των πλατειών της Χώρας Φολεγάνδρου

Ελένη Κ. Άγα

*Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΜΠ, Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών,
lilian@survey.ntua.gr*

Περίληψη: Παρά την εκρηκτική ανοικοδόμηση που έχει επέλθει τις τελευταίες τρεις δεκαετίες στο νησί της Φολεγάνδρου και ιδιαίτερα στην πρωτεύουσά του τη Χώρα, το δίκτυο των ανοικτών χώρων των πλατειών της παραμένει το μοναδικό πολιτιστικό, κοινωνικό, θρησκευτικό και οικονομικό κέντρο και παράλληλα το ελκυστικότερο κομμάτι του οικιστικού συνόλου ικανοποιώντας τις απαιτήσεις των κατοίκων, αλλά και των εραστών του τόπου. Η μεταμόρφωση του συνεκτικού οικισμού με τη ραγδαία ανοικοδόμηση και ως προς την έκταση συνολικά αλλά και με τις σταδιακές παρεμβάσεις στα οικοδομικά κελύφη με τις αλλαγές χρήσεων ως συνέπεια της τουριστικής ανάπτυξης και τις αλλοιώσεις που προέκυψαν είχε ως αποτέλεσμα την αλλαγή των ρυθμών της εγγενούς ζωής των ανοικτών αυτών χώρων που όμως διατηρούν την μοναδικότητα του 'Κέντρου' του οικιστικού συνόλου. Η ισορροπία και η ησυχία επανέρχονται μετά από τον σάλο του καλοκαιριού για να θυμίσουν σε κατοίκους και επισκέπτες την πραγματική αξία των σπάνιων αυτών διαδοχικών χώρων. Στο παρόν άρθρο υπογραμμίζονται οι θεμελιώδεις αρετές των πλατειών που σχετίζονται με την ασφάλεια, την προστασία και την προσβασιμότητα, την καθαρότητα του προσανατολισμού και το ευανάγνωστο, την μοναδικότητα, το πνεύμα του τόπου (genius loci) και την ικανότητα προσαρμογής τους σε σύγχρονες απαιτήσεις μέσα στο χρόνο.

The timelessness of the quality performance of the Chora Folegandros sequential squares

Eleni K. Aga

School of Rural & Surveying Engineering, T. U. of Athens

Abstract: Despite the rapid development during the last three decades in the island of Folegandros and especially in its capital village of Chora, the network of the open public squares remains the only cultural, social, religious and commercial center and also the most attractive part of the settlement satisfying the demands of local people and visitors. The transformation of the traditional settlement through the extensions and the gradual interventions in the buildings because of the modification of functions as a result of the tourist increase, caused the change of the rhythms in the everyday life of those open spaces which

maintain their uniqueness of being the “Centre” of the settlement. The balance and the quite return after the summer storm reminding the value of the complex of five consecutive public squares. The present study emphasises the fundamental qualities of the squares related to the safety, the protection, the accessibility, the orientation, the legibility, the uniqueness, the ‘genius loci’ and the adaptability to the contemporary demands.

1. Εισαγωγή

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η αξιολόγηση των έξι διαδοχικών πλατειών, ενός αποσπάσματος του παραδοσιακού οικισμού της Χώρας Φολεγάνδρου, που συνιστούν το γραμμικό του κέντρο. Επιλέγεται το απόσπασμα αυτό λόγω του δημόσιου χαρακτήρα του που το καθιστά ευπρόσιτο στον καθένα και είναι γεμάτο ζωή. Επίσης αποτελεί το πλέον αντιπροσωπευτικό κομμάτι του οικισμού όσον αφορά την φυσιογνωμία του και το πληρέστερο κομμάτι του όσον αφορά τις λειτουργίες και τις δραστηριότητες, καθώς συγκεντρώνει όλες τις αξίες του πολιτισμού, όπως την πνευματικότητα με τις εκκλησίες, την εκπαίδευση με το σχολείο, το εμπόριο με τα καταστήματα, την αναψυχή, τις διασκεδάσεις και την κοινωνικότητα με τα καφενεία, εστιατόρια, τα παιχνίδια των παιδιών και το κατοικείν με τις κατοικίες. Προεξάρχον κριτήριο της κρίσης μας είναι η ικανοποίηση σε πολλαπλά επίπεδα (πρακτικό, ψυχικό και νοητικό) του κόσμου που διαβιό καθημερινά στους δημόσιους αυτούς χώρους, είτε πρόκειται για κατοίκους, είτε για επισκέπτες. Η κρίση μας προκύπτει από τις σκηνές του καθημερινού βίου των ανθρώπων. Τα βιώματα, δηλαδή το απόσταγμα της επικοινωνίας διαφορετικών υποκειμένων με τον ίδιο δομημένο χώρο, πηγάζουν από την κοινή βιολογική βάση της αντίληψης, κάποιες κοινές εμπειρίες του πραγματικού κόσμου (βαρύτητα, αδράνεια, καταφύγιο...) και κοινούς πολιτισμικούς κανόνες. Αποτελούν σταθερές για την ομαδοποίηση των ποιοτήτων που αναζητά κανείς σε έναν τόπο. Η βαθύτερη ικανοποίηση που αφήνει στον κάτοικο και τον επισκέπτη ένα συγκεκριμένο αστικό περιβάλλον σχετίζεται με την ασφάλεια, την προστασία και την προσβασιμότητα, την καθαρότητα του προσανατολισμού και το ευανάγνωστο, την μοναδικότητα της συγκεκριμένης περιοχής, το πνεύμα του τόπου και την ικανότητα προσαρμογής του τόπου σε σύγχρονες απαιτήσεις μέσα στο χρόνο.

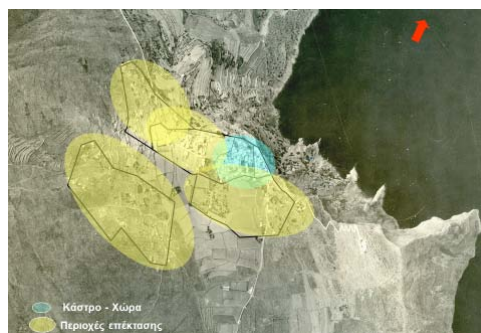
Εξετάζονται τα ανοικτά διαδοχικά κελύφη των πλατειών σύμφωνα με τις σταθερές που επισημάνθηκαν. Περιγράφεται η θέση όπου οικοδομήθηκε ο οικισμός, παρατίθενται ιστορικά στοιχεία και στη συνέχεια αναλύεται η δομή του οικισμού και τα γεωμετρικά του χαρακτηριστικά, η εξέλιξη της δόμησης μέχρι σήμερα, η θέση και η σχέση των πλατειών με το οικιστικό σύνολο. Το γεγονός ότι οι δημόσιοι αυτοί χώροι συνιστούν το επίκεντρο της κοινωνικής δραστηριότητας, καθιστά το θέμα ενδιαφέρον και κρίσιμο για την εξέλιξη του οικιστικού συνόλου, εφόσον συνεχιστεί η πρωτόγνωρη ανοικοδόμηση. Τελικώς επιχειρείται η ανάγνωση – ερμηνεία και η αξιολόγηση των διαδοχικών πλατειών με τη σειρά που αυτές εμφανίζονται στον χρήστη.

2. Θέση οικισμού – Ιστορικά στοιχεία

Ιστορικά, η πρώτη οικιστική περιοχή είναι το Κάστρο, που διατηρεί το σχέδιό του αναλλοίωτο από το 1577, χτισμένο στο χείλος του γκρεμού σε υψόμετρο 200 μ., σε μία θέση που το έκανε απόρθητο σε επιθέσεις από τη θάλασσα. Η μορφή του είναι τριγωνικής κάτοψης, κλειστή – εσωστρεφής και οχυρωματική με ελάχιστους ανοικτούς δημόσιους χώρους για την εξυπηρέτηση αποκλειστικά της κυκλοφορίας των χρηστών. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα (1720) πραγματοποιήθηκε στο οροπέδιο έξω από το Κάστρο επέκταση της δόμησης της Χώρας με νέο εποικισμό από τα γύρω νησιά. Η οικοδόμηση έγινε σε φάσεις χωρίς προκαθορισμένο σχέδιο. Τα πρώτα κτίσματα που εμφανίστηκαν ήταν κατά κανόνα εκκλησίες, χτισμένες όχι μακριά από το Κάστρο, καθώς ο φόβος των επιθέσεων δεν είχε τελειώς απομακρυνθεί. Κοσμικά κτίσματα ομαδοποιήθηκαν γύρω από τα θρησκευτικά, με αποτέλεσμα την δημιουργία μεγάλων ανοικτών, αλλά περικλειστων δημόσιων χώρων για τη συνάθροιση των κατοίκων και το σπάσιμο της μονοτονίας από την καθημερινή ρουτίνα. Μία σειρά από δημόσιες πλατείες είναι το προεξάρχον χαρακτηριστικό αυτής της γειτονιάς. Έξι ανοικτοί χώροι, ο ένας μετά τον άλλον, συνεκτικά δεμένοι που αναδεικνύουν την τοπική παράδοση της Κυκλαδίτικης αρχιτεκτονικής, μορφοποιούν την σπονδυλική στήλη του κέντρου της Χώρας (Εικόνα 1, 2).

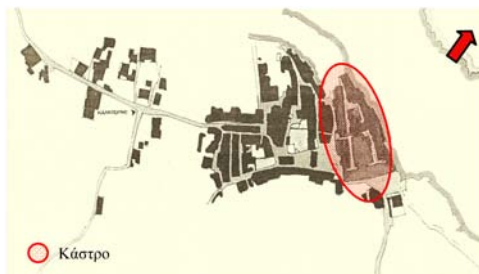

Εικόνα 1. Αεροφωτογραφία Χώρας 1985

Εικόνα 2. Τοπογραφικό σχέδιο της Χώρας

Αποτελούν το πεδίο για κοινωνική δραστηριότητα κατοίκων και επισκεπτών. Η συνεκτική μορφή του οικισμού παγιώθηκε μέχρι την δεκαετία του 1970, όταν άρχισε η ανοικοδόμηση με αυξανόμενους ρυθμούς που κορυφώθηκε στο διάστημα 1980-2010 (Εικόνα 3) και είχε ως αποτέλεσμα μία εκτεταμένη εξάπλωση χωρίς διακεκριμένα όρια και μορφή. Ωστόσο,

Εικόνα 3. Οι επεκτάσεις της Χώρας

παρά την θεαματική επέκταση του οικιστικού ιστού οι έξι πλατείες εξακολουθούν να αποτελούν το μοναδικό πολιτιστικό, κοινωνικό, θρησκευτικό και οικονομικό κέντρο της Χώρας, της οποίας το συνεκτικό κομμάτι είναι αποκλεισμένο από κάθε χρήση τροχοφόρου.

3. Δομή των διαδοχικών πλατειών

Η δομή του ιστού της πόλης (του “Όλου”) χαρακτηρίζεται από μία επίπεδη τοπογραφία, χωρίς υψομετρικές διαφορές, η ακολουθία των πλατειών είναι σειραϊκή και αφηγηματική. Το σύστημα διαδοχικών ανοικτών χώρων σχηματίζει έναν ελεύθερο γραμμικό άξονα στην καρδιά του οικισμού. Υπάρχει οπτική επικοινωνία μεταξύ των πλατειών δηλαδή φυγές προς την επόμενη πλατεία. (Εικόνα 4)

ΠΛΑΤΕΙΕΣ

1. Πούντα (Εισαγωγική)
2. Δούναβη
3. Κονταρίνη
4. Πιάτσα (Κεντρικές)
5. Πλάτωμα
6. Μάτσα

Εικόνα 4. Τοπογραφικό των πλατειών

3.1. Στοιχεία του περιέχοντος

Οι ανοικτοί αυτοί χώροι απετέλεσαν το γενεσιουργό στοιχείο της δεύτερης φάσης του οικισμού όπως οι μεσαιωνικές πλατείες και αποτελούν μέχρι σήμερα τον άξονα και το κέντρο βάρους της κοινωνικής ζωής της Χώρας, η οποία επεκτείνεται ραγδαία στον περιβάλλοντα χώρο με ελεύθερο σύστημα δόμησης και χωρίς τη δημιουργία νέων κοινόχρηστων χώρων. Λόγω της μη κανονικής χάραξης του ιστού του οικισμού οι έξι πλατείες διαφέρουν ως προς το μέγεθος και το σχήμα. Η κάθε

Εικόνα 5. Είσοδος Δούναβη, Γ. Μανουσάκης, 1984

πλατεία περιβάλλεται από περικόλειστες μορφές που δίνουν την αίσθηση του κλειστού χώρου και διακόπτονται δημιουργώντας περάσματα και φυγές επικοινωνίας με τους επόμενους ανοικτούς χώρους.

- Κοινά χαρακτηριστικά στοιχεία στο περιέχον των πλατειών είναι:
- Η ανθρώπινη κλίμακα
- Η έντονη παρουσία θρησκευτικών κτισμάτων σε αρμονική συνύπαρξη με τα κοσμικά
- Η ιστορική και αισθητική αξία των εκκλησιών και της πλειονότητας των κοσμικών κτισμάτων αιγαιοπελαγίτικης λαϊκής αρχιτεκτονικής
- Άμεση μετάβαση από τον κλειστό ιδιωτικό στον ανοικτό δημόσιο χώρο
- Η ανάμιξη χρήσεων

3.2. Στοιχεία του περιεχομένου

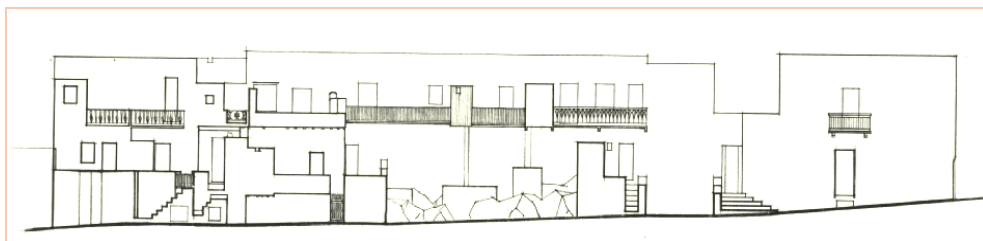
Τα κοινά χαρακτηριστικά στοιχεία του περιεχομένου των πλατειών (Εικόνες 5-12) και οι αρετές τους είναι:

- Η ανθρώπινη κλίμακα
- Ο τελείως άδειος χώρος, ή η στοιχειώδης κεντρική διαμόρφωση (σε δύο πλατείες)
- Η συμμετοχή όλων στο κοινωνικό γίγνεσθαι
- Η προσαρμοστικότητα σε κοσμικές και θρησκευτικές λειτουργίες και εναλλαγή γιορτής και καθημερινής
- Η ανάμιξη του ημι-δημόσιου με τον ημι-ιδιωτικό χώρο
- Η απουσία αυστηρού διαχωρισμού μεταξύ των δραστηριοτήτων
- Χρήση πρασίνου στην πλειονότητά τους
- Τα ίδια φυσικά υλικά στους εξωτερικούς και εσωτερικούς χώρους που δίνουν την εντύπωση της ισοδυναμίας μεταξύ ιδιωτικών και δημόσιων χώρων

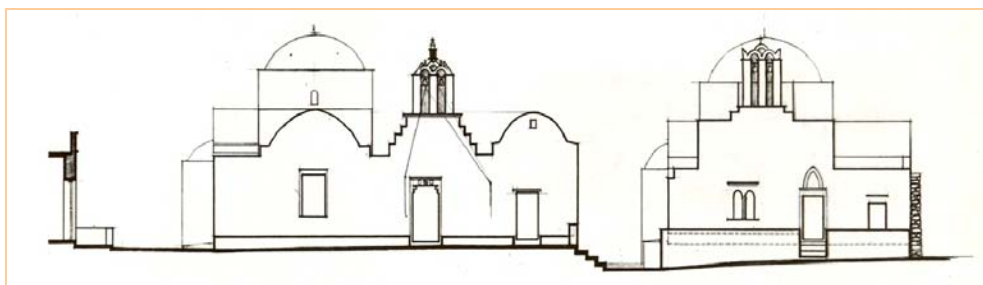

Εικόνα 5. Πλατεία Πούντας, Δυτική Όψη (Κάστρο)

Το περιέχον αναδεικνύει το περιεχόμενο και το αντίστροφο. Από την πρώτη ματιά, ο επισκέπτης αποκτά οικειότητα με τον χώρο έχοντας μία θεατρική αίσθηση, καθώς η κάθε πλατεία του δημιουργεί την εντύπωση ενός διαφορετικού σκηνοικού θεάτρου. “Όταν ένας χώρος αποκτά τον χαρακτήρα θεατρικής σκηνής λειτουργεί ως βήθρο ανάδειξης ενός ‘ευρήματος’: γίνεται το έναυσμα για έναν περισσότερο αισθητικό τρόπο κοιτάγματος και προσφέρει μια βαθιά ικανοποίηση” (Janson Burkin, 2002).

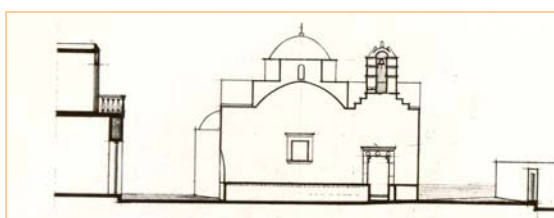
Εικόνα 6. Πλατεία Δούναβη, Βορινή Όψη (Κάστρο)

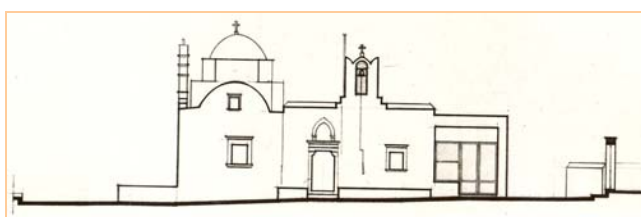
Εικόνα 7. Πλατεία Δούναβη, Πλατεία Κονταρίνη, Ανατολική Όψη

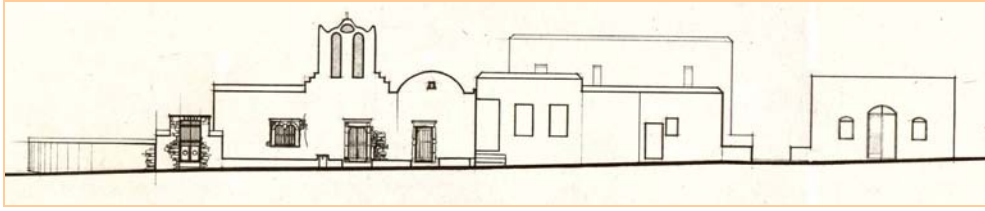
Εικόνα 8. Πλατεία Δούναβη, Νότια Όψη

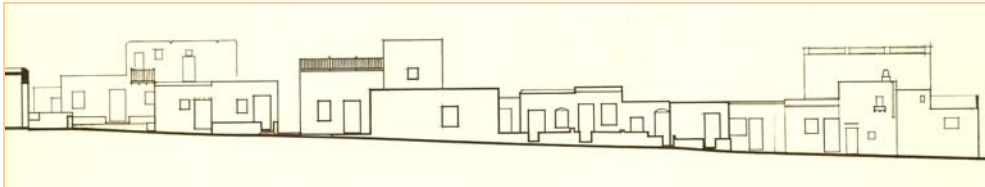
Εικόνα 9. Πλατεία Κονταρίνη, Νότια Όψη

Εικόνα 10. Πλατεία Πιάτσας, Ανατολική Όψη

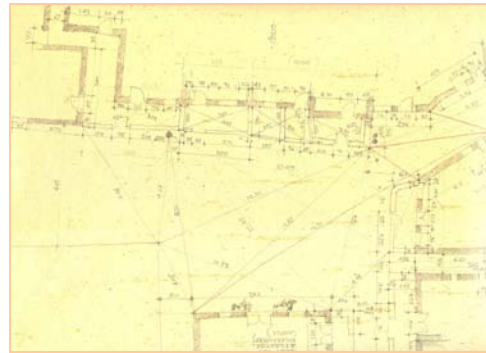
Εικόνα 11. Πλατεία Πιάτσας, Πλάτωμα, Νότια Όψη

Εικόνα 12. Πλατεία Α. Μάτσα, Πλάτωμα, Βορινή Όψη

Εικόνα 13. Σκίτσο Β. όψης Πλ. Α. Μάτσα

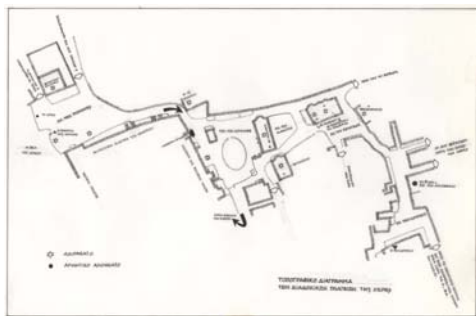
Εικόνα 14. Σχέδιο αποτύπωσης, Πλάτωμα

4. Ταυτότητα του συνεκτικού οικισμού

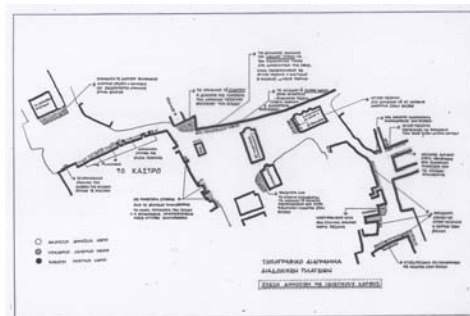
Οι αρετές του συνεκτικού οικισμού της Χώρας είναι:

- Μεγάλη αναλογία ανοικτών δημόσιων χώρων (το σύμπλεγμα των έξι διαδοχικών πλατειών δεν συναντάται σε άλλον οικισμό των Κυκλάδων)
- Αυτοτέλεια και συμπληρωματικότητα των πλατειών
- Ευπρόσιτο
- Συντακτικό ενδιαφέρον – η διαδοχική αρμονία, η συνέχεια, η αποσπασματικότητα των πλατειών και η αναπόσπαστη σύνδεση με τον αρχαιότερο οικισμό του Κάστρου, παρέχει στον χτισμένο χώρο ποιότητες ενός κειμένου με συντακτικό ενδιαφέρον που εμπνέει εξίσου την φυσική κίνηση και την πνευματική ανάταση. Παρουσιάζοντας αισθητηριακή ποικιλία η στυλιστική ετερογένεια των πλατειών ενθαρρύνει τον ρυθμό της κίνησης
- Ισονομία, συμμετοχή όλων στα κοινά, διατήρηση έντονου θρησκευτικού αισθήματος (Εικόνα 15)

- Ποικιλία χρήσεων και λειτουργιών
- Ώσμωση μεταξύ της ιδιωτικής και της δημόσιας επικράτειας (Εικόνα 16)
- Ίδανικό μικροκλίμα
- Ανάδειξη της Αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. “Μπορούμε να κρίνουμε ένα έργο της αρχιτεκτονικής μόνο σε σχέση με τον χώρο μέσα στον οποίο εντάσσεται”, (Jacques-Dalcroze, 1921)

Εικόνα 15. Τοπογραφικό διάγραμμα των πλατειών - αξιοθέατα

Εικόνα 16. Σχέση των δημόσιων με τους ιδιωτικούς χώρους

Η ταυτότητα του παραδοσιακού οικισμού συνοψίζεται στο δίπολο του αρχαιότερου Κάστρου και του γραμμικού εκτεταμένου και περιεκτικού συνόλου των ανοικτών κοινόχρηστων χώρων, που φιλοξενεί θρησκευτικές, εμπορικές, οικονομικές και διοικητικές λειτουργίες και ένα πυκνό σύμπλεγμα μικρών κατοικιών. Οι πλατείες αντικατοπτρίζουν στον χώρο το πρότυπο της κοινωνικής οργάνωσης της ομοιογενούς και εξωστρεφούς κοινότητας και παίζουν σημαντικό και καθοριστικό ρόλο για την τουριστική ταυτότητα της πόλης. Αποτελώντας το κέντρο του ενδιαφέροντος των επισκεπτών, υπέστησαν αλλαγή της ταυτότητας τους κατά την τελευταία δεκαετία εξ αιτίας της έντονης τουριστικής ανάπτυξης και της σταδιακής εμπορευματοποίησης, που επέφερε τροποποιήσεις σε χρήσεις, προσθήκες δευτέρου ορόφου και ορισμένες αλλοιώσεις αρχιτεκτονικών στοιχείων. Η υψηλή προσέλευση και παραμονή τουριστών αποδεικνύει, κατ' αρχάς, την γοητεία που ασκούν οι υγιείς αυτοί δημόσιοι χώροι, αλλά συνεπάγεται και την διατάραξη των ήρεμων καθημερινών ρυθμών της ζωής των κατοίκων τους θερινούς μήνες. Η ισορροπία, η οποία επανέρχεται τους υπόλοιπους μήνες είναι απόδειξη της αδιάλειπτης ζωντανιάς των πλατειών που εκπορεύεται από την εγγενή ζωή των κατοίκων.

5. Προεξάρχοντα στοιχεία των διαδοχικών πλατειών

Η φυσιογνωμία τους αφορά εκ προοιμίου τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά, την τοπογραφία, το κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και ιστορικό πλαίσιο και την εξελικτική τους πορεία. Τα προεξάρχοντα στοιχεία των πλατειών σχετίζονται με τη χά-

ραξη του σχεδίου της πόλης (όλου), που χαρακτηρίζεται από μία επίπεδη τοπογραφία, χωρίς υψομετρικές διαφορές. Υπογραμμίζονται τα παρακάτω:

- Η ελεύθερη και ευανάγνωστη χάραξη.
Ο οικισμός δημιουργείται προσθετικά έχοντας ως πυρήνες προϋπάρχοντα στοιχεία (εκκλησίες) γύρω από τις οποίες οργανώνονται οι ανοικτοί δημόσιοι χώροι των πλατειών
- Η σειραϊκή και αφηγηματική ακολουθία τους.
Το σύστημα διαδοχικών ανοικτών χώρων σχηματίζει έναν ελεύθερο γραμμικό άξονα στην καρδιά του οικισμού.
- Η οπτική επικοινωνία μεταξύ των πλατειών
Υπάρχουν φυγές από την μία προς την άλλη πλατεία.
- Η δομή του περιεχομένου των πλατειών:
Είναι σχεδόν άδειοι χώροι.
- Το Πράσινο:
Αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο δύο πλατειών.

6. Τελικά σχόλια

Το πλήθος των κοινόχρηστων χώρων σε σχέση με το μέγεθος του συνεκτικού οικισμού αποτελεί μοναδική περίπτωση στον ελλαδικό χώρο. Οι ανοικτοί δημόσιοι χώροι (πλατείες) είναι οι τόποι όπου αναδεικνύεται η πλούσια καθημερινή ζωή του οικιστικού συνόλου, που διασώζουν το παρελθόν του σε ένα σύγχρονο και ζωντανό παρόν. Οι χρήστες αποτελούν το επίκεντρο και τα αυτοκίνητα είναι αποκλεισμένα. Η ιδιωτική και η δημόσια σφαίρα βρίσκονται σε ισορροπία, ισοκατανέμονται στον ιστό της πόλης και αλληλοεξαρτώνται. Χαρακτηριστικά της μορφής και της λειτουργίας είναι:

- Ανθρώπινη κλίμακα του όλου και των μερών
- Ισοκατανομή των ανοικτών κοινόχρηστων χώρων εντός του συνεκτικού οικισμού
- Πλήθος ανοικτών οικοδομικών κελυφών ευανάγνωστων και αξιομνημόνευτων
- Αμάγαλμα στοιχείων που τείνουν να ξεπροβάλλουν αλλά δεν αυτονομούνται
- Ιστορική και αισθητική αξία
- Προσαρμοστικότητα του περιεχομένου ανάλογα με την εποχή και την περίπτωση
- Ενθάρρυνση για συμμετοχή όλων
- Ευνοϊκό μικροκλίμα
- Ποικιλία χρήσεων (οι πλατείες δεν είναι αποκλειστικά χώροι κατανάλωσης)

Οι κοινόχρηστοι ανοικτοί χώροι προσφέρουν το προνόμιο στους χρήστες τους να επιτύχουν αυτό που, σύμφωνα με τον αρχαίο Έλληνα φιλόσοφο Αριστοτέλη, είναι

η ευδαιμονία τους. Είναι τόποι καθημερινοί χωρίς εμβληματικό χαρακτήρα, όπου μπορεί κανείς να συναντήσει την πληρότητα της ζωής. Η κάθε μία πλατεία είναι αυτόνομη αλλά και συμπληρωματική της έννοιας του Κέντρου. Οι μοναδικές αυτές εκφράσεις στον τρισδιάστατο χώρο επιβεβαιώνουν ότι στη δημιουργία δεν υπάρχουν κανόνες, αλλά θεμελιώδεις αρχές και αξίες. Η αδιάλειπτη ζωντάνια τους σε βάθος χρόνου αποτυπώνει μία εξελικτική πορεία ενός παρελθόντος που έχει παρόν και μέλλον. Στα οικιστικά σύνολα που παράγει ραγδαία η τεχνολογική εποχή μας που “καλλιεργεί τη λατρεία του μέλλοντος, την αδιαφορία για το παρελθόν και την έλλειψη της εμπιστοσύνης στη σκέψη” (Κούντερα, 1980), κατά κοινή ομολογία, η ιδιωτική σφαίρα αναπτύσσεται σε βάρος της δημόσιας. Για να ξανακατακτηθεί το δημόσιο πρόσωπο της πόλης, χρειάζεται να καλλιεργηθεί η κουλτούρα της δημόσιας ζωής. Απαιτείται μία συστηματική προσπάθεια που βασίζεται στην αναβάθμιση και ανάδειξη των ενδιάμεσων χώρων, ένας σχεδιασμός όχι αποσπασματικών στοιχείων, ούτε μεμονωμένων κτισμάτων, αλλά των χώρων που αυτά δημιουργούν. “Τριάντα τόσους άξονες έχει ο τροχός αλλά γίνεται χρήσιμος από την κεντρική του τρύπα. Πλάσε κανάτι με πηλό, χρήσιμο είναι το εσωτερικό του. Σπίτια δεν είναι τα ντουβάρια μα ο άδειος χώρος που περικλείουν. Έτσι, αναγκαίο είναι το φανερό και χρήσιμο το αδήλωτο ” (Λάο Τσε).

Βιβλιογραφία

- Άγα, Ε., 1991. Η ποιοτική απόδοση των διαδοχικών πλατειών της Χώρας Φολεγάνδρου. Διδακτορική διατριβή, Ε.Μ.Π.
- Άγα, Ε., 2007. “Metamorphosis of open public space: The palimpsest of the public squares in the traditional settlement of Chora Folegandros (Greece)”, Εισήγηση στο International Conference of the center for the study of architecture in the Arab Region (CSAAR, Department of architecture, National school of architecture and urbanism, Tunis), με θέμα “Regional architecture and identity in the age of globalization”, Tunis, Tunisia.
- Jacques-Dalcroze, E., 1976. Rhythm, music and education, Arno Press, New York, reprint of 1921 edition, p. 149.
- Janson, A., Bürklin, T., 2002. Auftritte Scenes: Interaction with Architectural Space, the Campi of Venice. Birkhäuser, Basel.
- Λάο Τσε, 1996. Τάο Τε Κινγκ, Το βιβλίο του Λόγου και της Φύσης. Σμίλη, Αθήνα, σ. 35.
- Roth, Ph., 2004. Κουβέντες του σιναφιού, συνομιλία στο Λονδίνο και το Κονέτικατ με τον Μίλαν Κούντερα. Πόλις, Αθήνα. σ. 131.
- Η Εικόνα 5. είναι δημοσιευμένη στο βιβλίο Κόκκου, Α. - Κουμβαλάκη Μ. 2005. Γιώργος Μανουσάκης. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.*
- Όλα τα σχέδια και οι επεξεργασίες των αεροφωτογραφιών έγιναν από την συγγραφέα.*